

УДК 017:003.349:004.7

Марія Бондар,

аспірантка Київського Національного університету культури і мистецтв

КАТАЛОГИ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ: ДРУКОВАНА ТА ЕЛЕКТРОННА ФОРМА ПРЕДСТАВЛЕННЯ

У статті на матеріалі різних типів електронних ресурсів, що містять бібліографічні описи кириличних стародруків, розглянуто різні типи і види подібних ресурсів – скановані версії карткових каталогів, електронні копії раніше надрукованих каталогів, спеціалізовані бази даних та електронні каталоги, включення описів до загальних каталогів бібліотек та інших установ, повнотекстові бази даних із бібліографічним описом.

Всі виявлені форми представлення в електронному середовищі, більшість яких знаходиться на початкових стадіях розробки та апробації, мають сприяти ще ширшому уведенню кириличних стародруків, як і інших давніх книжкових пам'яток, у науковий обіг.

Ключові слова: кириличні стародруки, електронні каталоги, друковані каталоги, бази даних кириличних стародруків, електронні видання.

Існування наукових каталогів збірок стародрукованих видань є однією із важливих запорок введення таких стародруків у широкий науковий обіг. Насамперед інформацію про стародруки, як й про всі інші книжки, що зберігаються у фондах бібліотек та інших інституцій, вміщено у карткових службових та читацьких каталогах. Однак особливості укладання таких каталогів, як і особливості організації спеціалізованих фондів все ще залишаються поза увагою бібліотекознавців. Як спосіб введення в широкий обіг інформації про окремі групи стародруків використовуються друковані наукові каталоги, бажано із попримірниковим описом представлених тут видань. Практика створення таких каталогів бере свої початки з XVIII ст., а зароджувалася ще в давніші часи, і активно продовжується і до сьогодні. Однак на сучасному етапі, коли для читання, навчання, наукових досліджень, отримання інформації швидко збільшується сегмент використання електронного середовища, актуалізується й потреба створення й використання наукових каталогів стародруків, у тому числі й кириличних. Ми спробували прослідкувати, в яких формах існують такі каталоги в сучасному електронному середовищі.

Насамперед варто зауважити, що використовується така форма, як розміщення на сайтах сканованих копій друкованих наукових каталогів, створених у попередній період. Подібна форма презентації є дуже корисною й прийнятною, оскільки в радянський час подібні каталоги видавалися дуже малими тиражами, часто у вигляді ротапринтів, машинописів, тому зараз такі видання майже недоступні дослідникам. Наприклад, на сьогоднішній день на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ) [7] виставлено всі друковані каталоги відділу стародруків, і серед них й каталоги кириличних видань [22; 25; 26; 18].

Наступною формою представлення каталогів в онлайн-середовищі є такі каталоги, що створювалися або ж існують на сучасному етапі у двох паралельних рівноцінних формах – електронній та друкованій. Наприклад, на сайті «Електронная библиотека. Публикации о музее-заповеднике «Кижи»» виставлений каталог кириличних стародруків цієї збірки, що в цілому відповідає друкованому каталогу. Укладачі каталогу, співробітники музею, – Л. С. Харебова та М. І. Шилов. І друкований [24], і електронний [16] каталог вирізняє високий рівень наукової підготовки, тут вміщено докладний попримірниковий опис, в тому числі й власницьких записів зі збереженням оригінальних кириличних літер написання. Каталог складається із таких традиційних розділів, як інформація від укладачів, опис видань XVII, XVIII, XIX–XX ст., опис видань із невстановленими датами, покажчики видань назв і авторів, імен, ілюстрацій. Каталог зручний у користуванні, має вдале оформлення, вдалими є запропоновані читачам сервісні можливості його використання, його можна вважати зразковим, особливо якщо йдеться про невеликі за складом зібрання.

Паралельно існуючі електронні та друковані каталоги можуть відзначатися повною або ж частковою відповідністю. Прикладом останнього можна вважати аналог зведеного каталогу українських стародруків Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича [19], що виставлений на сайті Українського католицького університету «Український літургійний центр» [15]. Електронна публікація цього ресурсу має дуже велике значення як для бібліографів, так і для всіх дослідників стародрукованих пам'яток, тому що друкований каталог вже давно став раритетним, і за останні десятиліття не втратив, а навпаки, набув значення, оскільки обійтися без цього унікального джерела зібраного матеріалу у публікації будь-якої тематики, що стосується стародруків, неможливо.

Електронну версію одного із випусків (частково) друкованого каталогу

кириличних стародруків збірки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, присвяченого опису примірників видань друкарні М. Сльозки [21], було підготовлено у 2000 р. в рамках програми «Електронні видання», фінансованої Міжнародним фондом Відродження [1]. Участь у підготовці електронної версії брали окрім фахівців із ЛННБУ спеціалісти Української академії друкарства. Автори проекту – керівник І. Миклушка, укладачі каталогу – О. Колосовська та С. Гацкова. Каталог вміщує описи примірників 12 видань М. Сльозки, покажчики, великий ілюстративний матеріал. Має українську та англійську версії. Відзначається ошатним оформленням та зручним сервісом.

Білоруськими колегами з Національної бібліотеки Білорусі було підготовлене електронне видання [5] зведеного каталогу «Кніга Беларусі: 1517–1917», виданого 1986 р. [20]. Каталог складається із трьох окремих частин, перша з яких включає опис стародрукованих кириличних видань XVI–XVIII ст., друга – видання білоруської мовою XIX – початку XX ст., третя – російськомовні видання в Білорусі XIX – початку XX ст. Укладач опису стародруків – Г. Я. Голенченко. Зафіксовані примірники 390 стародрукованих кириличних видань із бібліотек та музеїв Білорусі, Росії, Литви, України, Польщі. Каталог охоплює видання кириличного друку, що вийшли на території Білорусі, а також Литви (Вільнюс, Вевіс), Польщі (Супрасль, Зблудів). Над електронним виданням працювали Г. В. Кіреєва, О. О. Суша, К. В. Язикович. Як зазначили укладачі, електронне видання є доповненим і переробленим порівняно з друкованим. Проте загалом бібліографічний опис стародруків Г. Я. Голенченка, відповідає тому, що вміщений у виданні 1986 р. Однак електронне представлення матеріалу додає можливість переходити від однієї частини каталогу до іншої, приміром, від тексту до ілюстрацій. Загалом випуск електронного каталогу «Кніга Беларусі: 1517–1917» розширив сферу використання опублікованого свого часу матеріалу, надавши його для користування тим, у кого немає можливості скористатися друкованим аналогом.

На сайті Бібліотеки РАН (Санкт-Петербург) виставлений «Каталог почаевских изданий» у текстовій версії [9], що в цілому відповідає її друкованому аналогу, який було видано у 2007 р. бібліотекою Російської Академії наук, що опублікований у складі «Почаївського збірника» [23]. Каталог складається із 186 позицій опису почаївських видань як кириличного, так і латинського шрифту.

Деякі бібліотеки пішли шляхом створення електронних каталогів / баз

даних для окремих груп стародруків, не готуючи при цьому друкованих каталогів. Подеколи такі електронні ресурси доповнюються ілюстраціями із зображеннями оправ, записів, інших особливостей примірників. Зокрема, електронний каталог кириличних видань XVII–XX ст. вміщено на сайті Державної публічної історичної бібліотеки Росії (Москва) [3].

Як свідчить інформація сайту, зараз електронний каталог включає описи кириличних видань другої половини XVI ст., а також московських видань XVII ст., усього нараховується описи 222 видань у 331 примірнику. Структурно каталог складається із двох рівнів – описів видань та примірників. У поле опису видання включено такі характерні параметри, як формат, сигнатури, розмір шрифтів, наявність колонтитулів. Описи примірників складаються із таких позицій, як шифр зберігання, дефектність, стан збереження, розміри, характеристика оправи, власницькі та вкладні записи. Укладачі зазначають, що основною формою представлення матеріалу є постійно поповнюваний каталог ілюстрацій із зображеннями зовнішньої форми оправ, тексту власницьких записів тощо. Однак та якість представлення ілюстрацій, особливо рукописних записів, не дає можливості ними скористатися повною мірою. Також каталог доступний лише в режимі пошуку, що значно знижує його інформативність, оскільки читач не може скористатися функцією перегляду. Із незрозумілих причин видання XVII ст., на відміну від видань XVI ст., недоступні ні за назвою, ні за місцем видання. Варто відмітити й те, що електронний каталог кириличних стародруків Державної історичної публічної бібліотеки Росії створений як самостійний продукт, без відповідників у друкованому вигляді. І це також на сучасному ще недостатньому етапі розвитку електронних технологій звужує сферу його використання сучасними дослідниками. Електронну базу даних створено за допомогою програми АІС «МЕКА». Основну роботу по формуванню бази даних та представленню її на сайті бібліотеки було здійснено у 2000 р.

Популярним і поширеним є спосіб сканування каталожних карток існуючих у книгозбірнях карткових каталогів та представлення їх на сайтах установ під назвою сканованих електронних каталогів або імідж-каталогів. Як правило, не дуже якісними і наукововартісними є бібліографічні описи сканування карток здійснене на доволі слабкому технічному рівні. Однак і такі ресурси служать для задоволення потреб інформації користувачів.

На сучасному етапі актуалізується й необхідність створення та представлення для користувачів повнотекстових копій давніх книжкових

пам'яток, серед яких значний сегмент належить і кириличним стародрукам. Відповідно такі копії супроводжуються бібліографічним описом, як правило, коротким із основними вихідними відомостями стосовно видання та примірника. Для прикладу зазначимо, що на сайті Російської державної бібліотеки (Москва) на сторінці «Читальный зал НИО редких книг (Музей книги)» вміщено велику кількість повнотекстових копій, в тому числі й кириличних стародруків, до яких додано їх короткий бібліографічний опис [10]. Також біля двох десятків повнотекстових копій кириличних стародруків разом із їх короткими бібліографічними описами представляє й вже відзначений вище сайт НБУВ [8].

Покажовим можна вважати міні-каталог кириличних стародруків, вміщений на сайті Музею книги Державної публічної науково-технічної бібліотеки Сибірського відділення РАН [17]. Консолідований електронний ресурс, на якому поряд із іншими книжковими пам'ятками різного часу представлено опис декількох видань одного із східнослов'янських першодрукарів І. Федорова, має назву «Цифровая библиотека «Книжные памятники Сибири». Автори каталогу – О. І. Дергачова-Скоп та О. Ю. Бородіхін, що здійснили бібліографічний опис видань та примірників, а також А. В. Шабанов, що виконав обробку зображень. Загалом представлено рукописи, книги XIX ст. прижиттєві видання класиків російської літератури – О. С. Пушкіна, Ф. М. Достоєвського. Кириличних стародруків описано усього декілька, московський Апостол 1564 р., заблудівське Євангеліє учительне 1569 р. львівський Апостол 1574 р., Новий Завіт з Псалтирем 1580 р. та Біблія 1581 р., причому детальний бібліографічний опис додано не до всіх повнотекстових копій. Каталог увібрав у себе повнотекстові копії стародруків, їх широкі всебічні бібліографічні описи, зокрема, змісту, особливостей друку, художнього оформлення, навіть паперу (із зображенням водяних знаків), текстів передмов, власницьких записів на примірнику, використаної літератури та інших параметрів. Причому від кожної рубрики змісту, тобто назви текстової частини сервіс дозволяє перейти одразу до електронної копії саме цієї частини.

У сучасному інформаційному середовищі має місце існування й електронних видань, що не виступають аналогами друкованих. Поки що про існування електронних видань, що вміщували б каталоги кириличних стародруків, інформації ми не маємо. Однак варто відмітити створення електронного видання «Славянские издания кирилловского шрифта XV–

XVI в.», підготовленого Російською державною бібліотекою (Москва) в рамках проекту «Пам'ять Росії», що є складовою проекту «Пам'ять світу», здійснюваного під егідою ЮНЕСКО. Диск включає повнотекстові копії 55 примірників видань XV – першої половини XVI ст. з фонду РДБ. На жаль, ресурс не містить бібліографічного опису цих видань, проте є важливим для дослідників та бібліографів давньої друкованої спадщини.

Зважаючи на нові тенденції розвитку бібліографії з'явився новий тип каталогів кириличних стародруків – електронні каталоги. Як правило, такі каталоги з'являються на сайтах бібліотек регіональних рівнів, навчальних закладів великих міст. Наприклад, «Сводный каталог ценной и редкой книги в библиотеках Нижнего Новгорода» виставлений на сайті Нижегородської обласної універсальної бібліотеки. Для читачів доступні описи стародрукованих пам'яток двох випусків – першого, що охоплює видання XVI ст. [12], і другого, що містить опис видань XVII ст. [13]. Інтерфейс обох випусків складається із таких рубрик «Фондодержатели – участники каталога», «От составителей», «Указатель названий», «Указатель авторов», «Указатель первопечатников», «Указатель мест издания», «Указатель фондодержателей». Також перший випуск містить відомості про видання XVI ст., що увійшли до другого випуску, такі ж відомості містить і другий випуск.

Подібний каталог належить до каталогів фіксуєчого типу – описи є лаконічними, містять лише обов'язкові елементи – прізвище або ім'я автора, назву, місце видання, назву друкарні, рік видання, кількість аркушів, формат, місце зберігання, посилання на основні бібліографічні джерела. Однак така інформація є цілком достатньою для отримання відомостей про місцезнаходження конкретної стародрукованої пам'ятки. Перший випуск містить 26 описів видань, другий – 308 описів, додаток – 4 видання. До каталогу увійшли описи видань, що зберігаються у фондах Нижегородської державної обласної універсальної бібліотеки, Державного архіву Нижегородської області, Фундаментальної бібліотеки Нижегородського державного університету, Нижегородських художнього музею та історико-архітектурного музею-заповідника. Електронний каталог організований за хронологічним принципом, він має покажчики – алфавітний, видань за друкарнями, орнаментики, альбом орнаментики. Хоча кількість видань представлених тут видань обмежена, розміщення ілюстрацій має важливе значення для фахівців через відсутність подібних альбомів.

Серед переваг подібного каталогу варто відмітити можливість перегляду і повного ознайомлення із переліком стародруків, які він включає.

Здебільшого ж подібні каталоги працюють за принципом пошуку за автором або назвою. Оскільки ж кириличні стародруки, що містять тексти, написані здебільшого церковнослов'янською мовою, особливо більш давніші, не мають чітко сформульованого заголовку, і його формування залежить від бачення, концепції та методики конкретного бібліографа або ж дослідника іншої сфери гуманітарних знань, дуже часто користувачеві не вдається ввести прізвище / ім'я автора або назву в такій же формі, як у електронному каталозі, що унеможливорює його пошук через відсутність ідентифікації опису і запиту користувача.

Ще один каталог кириличних стародруків XVI–XVII ст. виставлений на сайті Наукової бібліотеки Казанського університету ім. М. І. Лобачевського [4]. Він охоплює 212 примірників видань XVI–XVII ст., з них 10 примірників видань XVI ст., а також додаток із 9 позицій нововиявлених або придбаних видань, що не ввійшли до попереднього опису. Тут описи більш поширені, вміщують особливості примірників, стан їх збереженості, характеристики опрацьованих, а також власницькі та вкладні записи на примірниках. Каталог містить традиційні додатки назв, авторів та друкарень.

Описи кириличних стародруків виставлено й на сайті Національної бібліотеки Республіки Карелія (Петрозаводськ) у рубриці «Книжкові пам'ятники». Там вміщено короткі описи 373 кириличних видань XVII–XX ст. [6]. На сайті Далекосхідної наукової бібліотеки (Хабаровськ) розміщено «Сводный каталог кириллических книг и рукописей г. Хабаровска» [11], де описано цінні і вартісні кириличні видання, зокрема, острозьку Біблію 1581 р., всього 2 кириличні видання XVI ст. та 18 видань XVII ст. Опис попримірниковий. Описано рукописні та друковані книги.

На сайті «Книжные памятники Омского Прииртышья» виставлений зведений анований каталог «Книги кирилловского шрифта в хранилищах Омского Прииртышья» [3]. Зафіксована колекція книг кириличного шрифту містить опис 10 примірників XVII ст., 24 примірники XVIII ст., 56 примірників XIX ст. та 7 примірників початку XX ст. Об'єднано описи місцевих бібліотек, архіву та музеїв. В рамках представленого ресурсу описано як стародруки, так і кириличні видання пізнішого часу. Організований каталог за алфавітним принципом. Містить детальний розпис окремих параметрів опису видань, зокрема, розпис їх змісту. Деякі описи супроводжуються відеорядом із декількох зображень – оправи примірників, записів тощо. Не всі вміщені в переліку описи активні – вірогідно, розпочату роботу було припинено у 2006 р. Аналогів у

друкованому вигляді каталог не має. Загалом описи можна сприймати радше як підготовчу для подальшого опрацювання інформацію.

Варто наголосити на тому, що більшість перерахованих електронних ресурсів кириличних стародруків російських збірок створені в рамках державного проекту по створенню налагодженої кількарівневої системи обліку книжкових пам'яток Російської Федерації, зніційованої Російською державною бібліотекою у рамках федеральної цільової програми «Культура Росії». Подібний досвід став би дуже корисним для бібліографування стародруків, і взагалі книжкових пам'яток, що зберігаються в Україні, оскільки в нашій державі подібна робота поки що не ведеться.

Загалом загальнодоступних електронних каталогів кириличних стародруків зовсім небагато. І в Росії, і в інших країнах СНД фіксується тенденція обмеження доступу до такої інформації. Однак варто мати на увазі те, що робота по створенню різноманітних баз даних стародрукованих пам'яток, у тому числі й кириличних, триває у не одному десятку бібліотек, переважно російських, оскільки тут бібліографічну діяльність було активізовано в рамках створення загальнодержавного кількарівненого ресурсу «Книжные памятники Российской Федерации». Частково про створені каталоги, в рамках саме цієї програми, вже йшлося, інші каталоги будуть виставлені до мережі в майбутньому. Відмітимо, що роботу з бібліографування стародруків поступово розпочинають й найбільші українські бібліотеки.

Викладений матеріал засвідчує процеси становлення та розвитку доволі різноманітних форм електронних каталогів кириличних стародрукованих пам'яток – існування сканованих версій карткових каталогів, виставлення раніше надрукованих каталогів у вигляді електронних копій, створення самостійних електронних баз даних, існування наукових каталогів одночасно у електронній та друкованій формах представлення, включення описів кириличних стародрукованих пам'яток до загальних каталогів бібліотек та інших установ, створення повнотекстових баз даних із залученням бібліографічних описів видань та примірників стародруків. Очевидно, всі ці форми є життєздатними та конкурентними, і сприяють ширшому уведенню кириличних стародруків, як і інших давніх книжкових пам'яток у науковий обіг.

Список використаних джерел

1. Видання М. Сльозки у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. [Електронний ресурс] / [автори-уклад.: О. Колосовська, С. Гацкова]. – Львів : 2001. – Електрон. оптичн. диск (CD-R).
2. Каталог «Книги кириллической печати 16–20 вв. из собрания ГПИИБ» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rarebook.shpl.ru/>
3. Каталог «Книги кирилловского шрифта в хранилищах Омского Прииртышья» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.lib.okno.ru/kn_pam/index.htm
4. Каталог книг кирилловской печати XVI–XVII вв. [Научной библиотеки Казанского университета им. Н. И. Лобачевского] / сост. Л. Ф. Веселова. – Казань: изд-во Казан. ун-та, 1986. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lslold.ksu.ru/i832.htm>
5. Книга Беларусі: 1517–1917: [Электронны рэсурс] / Нац. бібл. Беларусі; Склад. кат. Г. Я. Галенченко, Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевіч; Склад. электр. выд. Г. В. Кірэева, А. А. Суша, К. В. Языковіч. – Мінськ, 2005. – Электрон. оптичн. диск (CD-R).
6. Национальная библиотека Республики Карелия. Книжные памятники РК [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://library.karelia.ru/cgi-bin/monuments/>
7. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Спеціалізовані та архівні фонди НБУВ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/vsd/zal.html>
8. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Спеціалізовані та архівні фонди НБУВ. Цифрова бібліотека (електронні колекції). Кириличні стародруки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/irbis_nbuv.html.
9. Почаевский сборник / БАН; отв. ред Н. В. Колпакова. – СПб, 2007. – 261 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rasl.ru/e_editions/Heritage/Lavra.pdf
10. Российская государственная библиотека (Москва). Читальный зал НИО редких книг (Музей книги) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rsl.ru/ru/root3444/root34443451/root344434513472/>
11. Сводный каталог кириллических книг и рукописей г. Хабаровска. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.fessl.ru/bookscollection/kirill/>
12. Сводный каталог ценной и редкой книги в библиотеках Нижнего Новгорода. – Вып. 1: XVI век / сост. Е. А. Муравьева, Г. А. Ушакова; электрон. версия И. А. Муравьева. – Н.-Новгород, 1995. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nounb.sci-nnov.ru/library/rare/united.html>
13. Сводный каталог ценной и редкой книги в библиотеках Нижнего Новгорода. – Вып. 2: XVII век / сост. Н. Д. Голубева, Г. А. Ушакова (указатели);

- Электрон. версия М. Г. Серовой. – Н.-Новгород, 1998. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nounb.sci-nnov.ru/library/rare/united2.html>
14. Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI в. / РГБ. – Электрон. оптич. диск (DVD-R).
 15. Український літургійний центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.liturgia.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=63&-Itemid=94
 16. *Харєбова Л. С.* Книги кириллической печати в фондах музея-заповедника «Кижі»: каталог / Л. С. Харєбова, Н. И. Шилов; под ред. И. В. Поздеевой. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kizhi.karelia.ru/library/kirill-pechat>
 17. Цифровая библиотека «Книжные памятники Сибири» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.spsl.nsc.ru/rbook/#lab07>

Друковані видання

18. *Бондар Н. П.* Кириличні стародруки XV–XVII ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / укл. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участю Т. М. Росовецької. – К., 2008. – 232 с., 44 арк. іл.
19. *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574–1800 / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Кн. 1–2: 1574–1700. – Львів: Вищ. школа, 1981–1984. – Кн. 1. – 136 с.; Кн. 2. Ч. 1. – 131 с.; Кн. 2. Ч. 2. – 128 с.
20. Книга Беларусі: 1517–1917: зводны каталог / склад. Г. Я. Галенчанка та ін. – Мінск: Від-ва «Беларус. савецк. энц.» імя Петруся Броўкі, 1986. – 616 с.
21. *Колосовська О. М.* Каталог кирилических стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка Академії наук України. – Вип. 3: Видання друкарень Львова / авт.-укл. О. М. Колосовська, С. В. Гацкова. – Львів, 2000. – 166 с.
22. *Петров С. О.* Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. / сост. С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь. – К., 1958. – 264 с.
23. Почаевский сборник / БАН; отв. ред. Н. В. Колпакова. – СПб, 2007. – 261 с.
24. *Харєбова Л. С.* Книги кириллической печати в фондах музея-заповедника «Кижі»: каталог / Л. С. Харєбова, Н. И. Шилов; под ред. И. В. Поздеевой. – Петрозаводск, 2005. – 154 с.
25. *Ціборовська-Римарович І. О.* Книги Франциска Скорини у зібранні Центральної наукової бібліотеки АН УРСР / укл. І. О. Ціборовська-Римарович, Ю. А. Лабинцев, І. В. Стадніченко. – К., 1991. – 78 с.
26. *Шамрай М. А.* Маргіналії в стародруках кирилического шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / М. А. Шамрай. – К., 2005. – 333 с.